УДК 930.1(477)«1953/1964»:631(477)
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863.1/21.167124

Оксана КАРАСЕВИЧ,
orcid.org/0000-0001-9874-489X
викладач кафедри філософії
та суспільних дисциплін
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна) k.oksana46@ukr.net

ОЦІНКИ СУЧАСНОЮ ВІТЧИЗНЯНОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ПРАВОВОЇ БАЗИ ТА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ПИТАНЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ 1953–1964 РОКІВ

У статті визначено основні проблеми та підходи сучасної української історіографії щодо управлінської бази вирішення питань матеріально-технічного забезпечення аграрного сектору Української РСР доби відлиги. Показано і прокоментовано нові наукові підходи щодо економічних наслідків хрущовських надпрограм. Зроблено висновок, що сьогодні в українській історіографії відбувається суттєва трансформація бачення цієї проблеми. Очевидною є науково-критична ревізія положень радянського суспільствознавства, яке наголошувало на ролі комуністичної партії у створенні умов і підготовці фахівців для сільського господарства країни, натомість мало конкретні практичні проблеми культурного та соціально-економічного характеру.

Ключові слова: *сільське господарство, історіографія, відлига, надпрограми, матеріальне забезпечення.*

Oksana KARASEVYCH,
orcid.org/0000-0001-9874-489X
Lecturer at the Department of philosophy and social studies department
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine) k.oksana46@ukr.net

THE MODERN NATIVE ANNALISTIC EVALUATIONS OF REGULATORY FRAMEWORK AND ADMINISTRATIVE PRACTICE IN SUBSTANTIVE ISSUES OF AGRICULTURAL INDUSTRY SOLUTION IN UKRAINE OF 1953–1964

Archival revolution, the search of new samples and the comprehension of modern economic processes have stimulated the problem of positive experience usage and the negative experience analysis of economic changes in the past. The priming vague scientific evaluation of Khruschov's economic politics was made in the second half of the 1960s.

Having analyzed the number of monographs and the published works in scientific periodicals on different aspects of agricultural development of 'the thaw' period, the author attempted to clarify the main problems and approaches of modern Ukrainian historiography. She has also distinguished the first issues to administrative basis of agricultural material and technical support of Ukrainian SSR of 'the thaw' period.

On the basis of a wide range of the published works within the diverse statistic critical analysis the article has commented on the new scientific approaches to economic consequences of Khruschov's subprograms.

The author identifies modern researchers who support 'Khruschov's' agricultural reforms which having originated from the nature of the totalitarian system, in fact are still the part of the same command-and-control chain. The attempts to intensify the agricultural industry in Khruschov's period are quite equal to the Stalin's vision of industrialization in a social life role. The differences between the approaches to agrarian changes in a soviet village in the period between Khruschov and Brezhnev reigns haven't been supported.

The conclusion is that the problem of the native historiography awareness is under substantial changing today. Obviously there is a scientific and critical examination of soviet social studies regulations which has underlined the role of the communist party in the formation of the terms for workers training in the agriculture of the country. Instead the specific practical problem of cultural, social and economic character hasn't been applied.

Key words: *agriculture, historiography, 'the thaw', subprograms, material support.*

Постановка проблеми. Серед щонайменше семи масштабних програм, які проштовхував М. С. Хрущов у аграрно-селянському витанні, чотири були присвячені проблемам організації с/г виробництва, дві – сутності відносин власності в аграрному секторі та способам використання виробленої продукції і одна – питанням управління сільським господарством та його кадрового забезпечення.

Перші неоднозначні оцінки з боку науковців економічна політика М. С. Хрущова отримала вже у другій половині 1960-х рр. Архівна революція,

пошуки нових парадигм та осмислення сучасних економічних процесів, стимулювали потребу залучення позитивного і аналіз негативного досвіду економічних перевтілень в минулому.

Аналіз досліджень. Основу аналізу становлять публікації таких вітчизняних істориків-аграрників, як Л. Беренштейн, І. Лубко, В. Литвин, В. Михайлюк та І. Романюк.

Мета статті – окреслити ступінь вивченості економічних наслідків хрущовських надпрограм в Україні, показати різні точки зору на означену проблему, виявити складні питання в історіографії хрущовських надпрограм.

Виклад основного матеріалу. Одна з популярних оцінок системи управління сільськими господарством Української РСР базується на визнанні того факту, що політика Комуністичної партії України у питаннях аграрного виробництва була несамостійною і, як і більшість сфер суспільного життя, повністю залежала від політичної волі всесоюзних партійних і державних органів. В. Михайлюк звертає увагу на те, як рішення компартійних органів в Українській РСР дублювали рішення відповідних органів Радянського Союзу, з тією лише різницею, що додатково навантажували колгоспне селянство новими планами перевиконання сільгоспвиробництва від керівництва республіки. «Акценти робилися на збільшення виробництва і особливо обсягу заготівель та направлення вироблюваної продукції у так званий союзний фонд, – зазначає В. Михайлюк, – при цьому ці обсяги збільшувалися без врахування існуючих можливостей» (Михайлюк, 1992: 57–58).

На державному рівні реформування сільського господарства пов'язувалося із науково-технічним прогресом, інтенсифікацією та інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією розбіжностей між містом і селом. Хрущов, як стверджують сучасні вчені, перебував під впливом консультантів-науковців, «які дотримувалися концепції антиринкового і екстенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва» (Українське село, 1998: 34–35).

Водночас багато істориків погоджуються з оцінками М. С. Хрущова як чи не єдиного радянського лідера, який підняв завісу справжнього стану речей у сільському господарстві. Його 4-годинна вікопомна доповідь на вересневому пленумі ЦК КПРС 1953 р. давала достатньо реалістичний аналіз становища радянського села. Сучасний дослідник В. М. Литвин вбачає у такій «правдивості» й особистий інтерес Микити Сергійовича, адже під час боротьби за владу в СРСР, «чим гіршим виявлявся сучасний стан, тим виразніше мала виглядати надалі реформаторська діяльність їхнього патрона» (Литвин, 2004: 139). Згадує дослідник і анекдотичний випадок, коли помічники Хрущова, готуючи цю доповідь, постійно змушували начальника Центрального статистичного управління СРСР давати їм «справжні» цифри – тобто вимагали від нього того, що було не прийнято в радянській заідеологізованій та фальшованій статистиці роками.

Серед сучасних українських істориків помітна також тенденція бачити у М. С. Хрущові державного діяча, який виявляв помітний гуманізм, зокрема щодо селянства. «Попри всю свою спонтанність, недостатню виваженість, спроби аграрних перетворень М. Хрущова, – стверджує І. М. Лубко, – принципово різнились від того, що протягом попередньої чверті століття з моменту трагічного фіналу НЕПу і до перших ознак «відлиги» 1953 року породжувала кремлівська верхівка» (Лубко, 2002: 2).

Не всі «хрущовські» перетворення у сільськогосподарському виробництві, як ми тепер знаємо, були позитивні. Дослідники стверджують, що завдання розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні визначалися суто зі споживацьких мотивів і фактично без урахування виробничих потужностей окремих регіонів і республіки загалом. Споживацький підхід, як слушно зауважує В. Михайлюк, найвиразніше виявився у гаслі «догнати і перегнати США у виробництві товарів народного споживання на душу населення» (Михайлюк, 1992: 57).

Отже, вже початково питання забезпечення сільськогосподарського виробництва України матеріальними і людськими ресурсами у 1953–1964 рр. було надзвичайно залежним від суб'єктивної волі окремих високопосадовців всесоюзного і республіканського масштабів або їхніх угруповань за інтересами. Причому далеко не всі вони були спеціалістами в аграрній сфері, чи хіба навіть теоретиками із сільськогосподарського виробництва.

Велику роль у аграрних перетвореннях відгравав сам Микита Хрущов. Л. Беренштейн та інші дослідники виділяють як мінімум 7 масштабних програм, які розробляв керівник СРСР в аграрно-селянському питанні.

На практиці достатньо примітивні погляди Хрущова на економіку вилилися в те, що в організації сільгоспвиробництва найпопулярнішими стали екстенсивні методи із розширення фонду експлуатованих земель, а найбільше через перерозподіл капітальних вкладень постраждала

Україна (Литвин, 2004: 81). Сьогодні є підстави стверджувати, як це робить у своєму дослідженні В. М. Литвин, що керівники СРСР фактично визнали неспроможність колгоспного ладу вирішити продовольчу проблему в країні інтенсивними методами, і саме тому пішли екстенсивними шляхами, найодіознішим із яких і була «цілинна кампанія» 1954–1960 рр. (Литвин, 2004: 145).

Другою такою кампанією стала кукурудзяна. Хрущов, як і його «експерти», вважав, що розширенням посівів цієї культури буде вирішено одразу дві матеріальні проблеми сільського господарства: поповнення зернових ресурсів й отримання із кукурудзяних стебел добротного силосу. Посіви кукурудзи зростали з року в рік і в 1962 р. вже становили понад 17% усіх посівів СРСР, а в Україні – 40% (Українське село, 1998: 39). Кукурудза не прижилася належним чином, натомість скорочення на її користь до 30 і більше відсотків у різні роки посівів озимої і ярої пшениці не вирішило, а навпаки, спричинило чергову зернову кризу. Порівняльна статистика посівних площ головних зернових культур України у 1950-му та 1960-му роках показова: пшениця озима – 5 383 та 3 691 тис. га, пшениця яра – 1 168 та 261 тис. га, жито – 3 905 та 1 347 тис. га (цікаво, що у дорадянському 1913 році ці показники в Україні були на позначках 3 088, 5 770 та 4 517 тис. га відповідно) (Українське село, 1998: 40).

Третьою кампанією, яку виділяють дослідники, стала боротьба за освоєння земель, які до цього залишали під чорний пар і травосіяння. Значення природних лук і пасовищ недооцінювалося. Натомість активно переглядалася (надто на початку 1960-х рр.) структура посівних площ із метою збільшення долі просапних культур, зокрема кукурудзи (Українське село, 1998: 39). У результаті – ерозія земель, скорочення кормової бази тваринництва і захворювання тварин через порушення в раціоні необхідної кількості зеленої маси.

Четверта програма Хрущова в рамках організації сільськогосподарського виробництва була надпрограмою в буквальному розумінні цього слова, адже різке збільшення в рази тваринницької продукції, задумане з метою наздогнати і перегнати США в обсягах виробництва м'яса «на душу населення», була нереальною. Кормова база не дозволяла збільшити обсяги вирощування молодняку, а забивання дорослих тварин заради обсягів неминуче скорочувало їхнє природне розмноження у наступні роки (Беренштейн, 1995: 82–83).

Прагнучи вирішити проблему нестачі власності в окремих колгоспах (а по суті, у держави), Хрущов узявся за свою п'яту ініціативу в реформуванні сільського господарства. Розпочався процес укрупнення колгоспів, який мав за кінцеву мету створення більших радгоспів, що на практиці, за слушним спостереженням Л. Беренштейна, просто призвело до вилучення у колгоспів частини власності (землі, майна, коштів) для нових державних господарських структур (Беренштейн, 1995: 83). Майно, передане радгоспам в Україні, оцінювалося в суму понад 1 млрд. карбованців; натомість скоротилися земельні площі, що закріплювалися за колгоспами у довічне користування.

Хрущов сподівався, що зможе компенсувати втрати колгоспів через передачу їм техніки машинно-тракторних станцій (МТС) – ще одного заходу у рамках регуляції ним питань державної власності, який було розпочато у 1958 р. Однак по суті колгоспи були змушені викуповувати в МТС подеколи не зовсім придатну для експлуатації техніку. Унаслідок такої «реорганізації» лише за 8 місяців колгоспи України заплатили державі понад 4 млрд. карбованців, а примусове перетікання майже 270 тис. спеціалістів із механізації, автоматизації, хімізації та інших технологічних процесів із МТС у колгоспи навряд чи мало собою позитивний, і скоріш за все негативний результат. Учорашні «емтеесники», стаючи членами сільськогосподарських артілей, були фактично прикріплені до них, а відтак – обмежені у своїх соціальних та юридичних правах. Коефіцієнт корисної дії від таких кадрових перестановок виявився низьким: спеціалісти колишніх МТС були мало вмотивовані у результатах своєї праці і багато хто шукав порятунку через втечу до міста під будь-яким приводом.

Таким чином, колгоспи втратили тричі: перший раз, виклавши чималі кошти за стару техніку, другий раз, отримавши у своє підпорядкування по суті некерованих спеціалістів з експлуатації техніки (не варто забувати, що початково МТС задумувалися наприкінці 1920-х рр. скоріше як ідеологічні організації із метою комуністичного впливу пролетаріату на селян, що на практиці вивищувало пролетарів над селянством; реформа ж 1958 р. фактично зруйнувала цю соціальну нерівність, урізавши до того ж матеріальне забезпечення колишніх «емтеесників»). Третій раз колгоспи Української РСР втратили від ліквідації МТС тоді, коли вже з нового року їм довелося купувати нову і достатньо дорогу техніку (більшість старої, отже, залишили без експлуатації) у великих підприємств державної монополії. Такі закупівлі були зовсім невигідними для колгоспного селянства.

Як бачимо, українські дослідники за останнє двадцятиріччя істотно відійшли від політико-ідеологічного трактування питань матеріальних і людських ресурсів сільськогосподарського виробництва Української РСР 1953–1964 рр. Надто це стосується саме офіційного трактування радянського способу господарювання у цей та інший періоди диктату комуністичної партії. І навіть помітний сьогодні в Україні крен у бік націоналізації історичної науки майже не вплинув на в цілому аполітичне і реалістичне висвітлення цієї по суті соціально-економічної теми в українській історіографії.

Історики по-новому поглянули на правову чи власне політико-адміністративну базу вирішення матеріальних та кадрових питань сільськогосподарського виробництва України «хрущовської» доби. При цьому за основу правлять методи наукового пізнання і залучення недоступної раніше джерельної бази. Серед основних – погоджених – висновків те, що керівництво Української РСР майже не виявляло помітної самостійності у вирішенні питань матеріальних і людських ресурсів українського села, а повністю дублювало директиви Кремля (В. Михайлюк, Л. Беренштейн, П. Панченко та інші).

Матеріально-технічне і кадрове забезпечення українського села 1953–1964 рр. і подолання продовольчої проблеми у роботах сучасних українських авторів справедливо розглядається у контексті боротьби за владу між лідерами комуністичної партії, як під час приходу Микити Хрущова до керівництва СРСР, так і в зеніті його правління. Налагодження ефективного сільськогосподарського виробництва фактично від кінця Другої світової війни і аж до розпаду Радянського Союзу стало головним способом творення позитивного іміджу комуністичних вождів. У разі Хрущова це була також щира спроба лібералізувати суспільно-економічні відносини на селі, зробити їх прозорими і справедливими (В. Михайлюк, І. Курас, І. Лубко, В. Литвин). Неодноразово сучасні дослідники відзначають також те, що у розрізі матеріально-технічного і кадрового забезпечення радянського села «хрущовські» реформи отримали логічне продовження у часи Брежнєва, проте вже без згадки головного їхнього активіста і зачинателя (В. Михайлюк, Л. Беренштейн, П. Панченко та інші).

Цілинна кампанія, як перша серед грандіозних задумів Хрущова і його однодумців програма, у сучасній українській історіографії оцінюється по-різному. З одного боку, дослідники фактично в унісон стверджують, що вона стала символом екстенсивних методів господарювання в країні (Л. Беренштейн, В. Литвин, В. Даниленко, І. Романюк). З іншого – науковці знаходять аргументи й на користь виправдання робіт на цілині: отримання потрібної кількості зернової продукції (І. Лубко), спроба змінити достатньо обтяжливий статус України, як житниці всього СРСР (Я. Грицак) тощо. Але за будь-яких обставин цілинна кампанія стала витратною для українського села й економіки Української РСР в цілому, адже призвела до значної викачки матеріальних ресурсів і кадрових резервів упродовж 1954–1960 рр. на користь інших республік СРСР.

Аналогічно до першої програми, по-різному оцінюється також друга масштабна кампанія Хрущова – кукурудзяна. З початку 1990-х р. Л. Беренштейн і його однодумці стверджують, що експеримент із виділенням під кукурудзу значних земельних фондів країни лишень зашкодив вирішенню продовольчої проблеми. Натомість дослідниця І. Лубко вважає, що такий висновок справедливий не до всіх регіонів СРСР і Української РСР зокрема, вважаючи, що ця зернова культура давала подекуди добротні врожаї.

В аналізі третьої «хрущовської» кампанії – освоєння земель чорного пару і травосіяння – сучасні українські історики сходяться. Вони зазначають, що значення природних лук і пасовищ експериментаторами недооцінювалося. У результаті їхнього розорювання сталася ерозія земель, скоротилася кормова база тваринництва, а через нестачу в раціоні потрібної кількості зеленої маси зросла захворюваність тварин (Л. Беренштейн, І. Романюк та інші). О. Малярчук, досліджуючи політику розширення посівних площ за рахунок цілинних земель у Західній Україні, наводить приклади якраз нераціонального розорювання гірських пасовищ у Карпатах заради сіяння кукурудзи, яка не давала тут очікуваних врожаїв.

Фактично такою ж безглуздою сучасні дослідники вважають і четверту помітну надпрограму Хрущова – різке збільшення тваринницької продукції, яке, навпаки, призвело до карколомного погіршення становища тваринницької галузі.

П'ята програма Хрущова теж досить серйозно вплинула на матеріально-технічне та кадрове забезпечення українського села. Він задумав реформувати сільське господарство через спочатку укрупнення колгоспів, а потім – перетворення їх на радгоспи (радянські господарства, як структури передусім державні, а вже потім колективні). Вчені доводять, що фактично йшлося про вилучення у колгоспів частини власності (землі, майна, коштів) для нових державних господар-

ських структур (Л. Беренштейн, І. Романюк та інші). Майно, передане тоді радгоспам в українських селах, оцінюється в понад 1 млрд. карбованців. Реорганізація МТС, започаткована у 1958 р. Хрущовим із метою компенсувати матеріальні втрати колгоспів через передачу їм техніки машинно-тракторних станцій, не мала належного ефекту, адже зазначену техніку колгосп однак викуповував. Спеціалісти МТС не поспішали йти працювати в колгоспи, а ідеалізацію відносин МТС і колгоспів, якою виблискує робота П. Гайдуцького та М. Лобаса, поділяють далеко не всі сучасні дослідники.

Щойно описана «радгоспизація» українського села, як сутність п'ятої програми Хрущова, отримала логічне продовження у шостій – політиці стосовно розвитку особистих присадибних господарств селян. І якщо на початку 1950-х рр. Микита Сергійович був за їхній розвиток, то наприкінці 1950-х став боротися з ними (Л. Беренштейн, М. Плющ). Хрущов уважав, що колективізоване селянство рано чи пізно отримає все необхідне через розвиток ще більших радгоспів, що присадибні господарства гальмують укрупнення колгоспів і наближення сіл до міського рівня розвитку, а селянської праці – до робітничої. Чинячи тиск на особисті присадибні господарства, керівник СРСР фактично поглиблював процеси розселянювання українського села, адже багато хто під різними приводами став залишати його. Саме в 1950-х рр. українська нація очевидно перетворилася з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну.

Сьома реформа – управління сільським господарством і його кадровим забезпеченням – була започаткована у 1957 р. ліквідацією всіх галузевих міністерств СРСР. Їм на заміну прийшли 103 Ради народного господарства – раднаргоспи (скорочено – РНГ), створені за територіальним принципом. В Україні таких було спочатку 11, потім – 14, а після укрупнення – 7. Спроба Хрущова таким чином раціоналізувати управління, в тому числі сільського господарства, не дала належного ефекту. Надто після того, як за задумом продовження реформи у 1962 р. чиновникам обласного і нижчого рангів передбачалося перешкодити створювати корупційні схеми (адже при крайових і обласних парткомах створювалися окремі промисловий та сільськогосподарський крайові та обласні партійні комітети КПРС). Чиновники чинили опір і почали поширювати серед селянства України чутки, що політика Хрущова стала вкрай помилковою. Водночас вони фактично саботували раціоналізацію планових показників, поліпшення ситуації з підготовкою кадрів із сільськогосподарського виробництва та цільовим направленням їх на роботу в села (О. Малярчук, І. Лубко).

Сучасні дослідники також уважають, що, виходячи із природи самої тоталітарної системи, «хрущовські» реформи сільського господарства насправді залишалися ланкою одного ланцюга існування командно-адміністративної системи (В. Литвин). Спроби інтенсифікувати сільськогосподарське виробництво у добу Хрущова майже не відрізнялася від сталінського бачення ролі індустріалізації в житті суспільства (С. Морозова). Дослідники не бачать також принципової різниці у підходах до аграрних перетворень у радянському селі між правлінням Хрущова і Брежнєва (А. Шевельков).

Висновки. Отже, детальний аналіз сучасними науковцями фахового рівня конкретного втілення урядових рішень у частині матеріального забезпечення українського села дає підстави стверджувати, що «хрущовське» правління у цьому плані розділилося на два періоди: а) піднесення 1953–1958 рр. і б) занепаду 1959–1964 рр. (В. Литвин, І. Лубко, О. Лісовська та інші). Обидва періоди позначилися волюнтаристськими підходами у господарюванні. Роблячи ставку на пришвидшення науково-технічної революції (НТР) в СРСР, Хрущов із недовірою ставився до сільськогосподарських наукових кадрів, хоча заводи, які виготовляли тоді техніку для села, теж працювали із браком (М. Плющ, І. Лубко). У країні панували неринкові механізми. Режим підтримував відмову від товарно-грошових і госпрозрахункових відносин між державою та господарствами. Екстенсивні шляхи впровадження хімізації, меліорації та механізації приносили більше шкоди (екологія, матеріальні затрати), ніж прибутків (С. Морозова, О. Лісовська, А. Шевельков).

Сьогодні в українській історіографії відбувається суттєва трансформація бачення цієї проблеми. Очевидною є науково критична ревізія положень радянського суспільствознавства, яке наголошувало на ролі комуністичної партії у створенні умов і підготовці фахівців для сільського господарства країни, натомість мало звертаючи уваги на конкретні практичні проблеми культурного та соціально-економічного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Беренштейн Л. Аграрні проблеми у діяльності М. С. Хрущова. М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. К., Інститут історії України НАН України, 1995. С. 79–87.

2. Лубко І. Лібералізація планового централізму в другій половині 50-х років ХХ століття. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 242–244.

3. Лубко І. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): Автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2002. 19 с.

4. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. 240 с.

5. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.). К., 1992. 181 с.

6. Романюк І. Висвітлення соціально-економічних процесів в українському селі у 50-60-ті рр. ХХ ст.: історіографія проблеми. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: Зб. наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2004. С. 227–232.

7. Романюк І. Деякі методологічні проблеми вивчення соціально-культурних процесів на селі в 1950–1960-ті рр. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2008. С. 274–277.

8. Романюк І. Проблеми сільської школи України в кінці 50 – середині 60 років ХХ століття. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 76–77.

9. Романюк І. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис… докт. іст. наук: 07.00.01; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2006. 36 с.

10. Романюк І. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-х – 60-х рр. ХХ ст. Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 161–162.

11. Романюк І. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця, 2005. 256 с.

12. Українське село у 20–90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / За ред. професорів Л. Ю. Беренштейна, Г. П. Мигрина, П.П. Панченка [Ін-т історії України НАН України]. К., 1998. 140 с.

REFERENCES

1. Berenshtein L. Ahrarni problemy u diialnosti M.S. Khrushchova [Agrarian problems in the activities of MS Khrushchev]. M.S. Khrushchov i Ukraina. Materialy naukovoho seminaru 14 kvitnia 1994 r., prysviachenoho 100-richchiu vid dnia narodzhennia M.S. Khrushchova. K. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. S. 79–87. [in Ukrainian]

2. Lubko I. Liberalizatsiia planovoho tsentralizmu v druhii polovyni 50-kh rokiv KhKh stolittia [Liberalization of planned centralism in the second half of the 50s of the twentieth century] Ukrainskyi selianyn. 2005. Vyp. 9. S. 242-244. [in Ukrainian]

3. Lubko I. Sproby ahrarnykh peretvoren M. Khrushchova ta yikh vplyv na ukrainske selo (1953–1964 rr.) [Attempts for agrarian reforms by M. Khrushchev and their influence on the Ukrainian village (1953-1964)]: Avtoref. dys… kand. ist. nauk: 07.00.01. Donets. nats. un-t. Donetsk, 2002. 19 s. [in Ukrainian]

4. Lytvyn V. Ukraina u pershomu povoiennomu desiatylitti (1946–1955) [Ukraine in the first post-war decade (1946–1955)] K.: Vyd. dim "Li-Terra", 2004. 240 s. [in Ukrainian]

5. Mykhailiuk V. Istoriohrafiia rozvytku ahrarnykh vidnosyn v Ukraini (70-ti – pochatok 90-kh rr.) [Historiography of the development of agrarian relations in Ukraine (70s – early 90's)]. K., 1992. 181 s. [in Ukrainian]

6. Romaniuk I. Vysvitlennia sotsialno-ekonomichnykh protsesiv v ukrainskomu seli u 50-60-ti rr. KhKh st.: istoriohrafiia problemy [Coverage of socio-economic processes in the Ukrainian village in the 1950's and 1960's: historiography of the problem] Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. VII. Seriia: Istoriia: Zb. naukovykh prats / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsia, 2004. S. 227–232. [in Ukrainian]

7. Romaniuk I. Deiaki metodolohichni problemy vyvchennia sotsialno-kulturnykh protsesiv na seli v 1950-1960-ti rr. [Some methodological problems of studying socio-cultural processes in the countryside in the 1950–1960 s.] Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Vyp. XIV. Seriia: Istoriia: Zb. naukovykh prats / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsia, 2008. S. 274–277. [in Ukrainian]

8. Romaniuk I. Problemy silskoi shkoly Ukrainy v kintsi 50 – seredyni 60 rokiv KhKh stolittia [Problems of the rural school of Ukraine in the late 50's – mid 60's of the twentieth century]. Ukrainskyi selianyn. 2005. Vyp. 9. S. 76–77 [in Ukrainian].

9. Romaniuk I. Sotsialno-ekonomichni ta kulturni protsesy v ukrainskomu seli u 50-kh – pershii polovyni 60-kh rr. XX st.: Avtoref. dys… dokt. ist. nauk: 07.00.01 [Socio-economic and cultural processes in the Ukrainian village in the 50's – the first half of the 1960's. Author's abstract. dis ... doc. is Sciences: 07.00.01]; Chernivetskyi natsionalnyi un-t im. Yuriia Fedkovycha. Chernivtsi, 2006. 36 s. [in Ukrainian]

10. Romaniuk I. Transformatsiia kolhospiv Ukrainy u druhii polovyni 50-kh – 60-kh rr. KhKh st. [Transformation of Ukrainian collective farms in the second half of the 1950's and 60's.] Ukrainskyi selianyn. 2003. Vyp. 7. S. 161–162. [in Ukrainian]

11. Romaniuk I. Ukrainske selo v 50-ti – pershii polovyni 60-kh rr. KhKh stolittia [Ukrainian village in the 50's – the first half of the 1960's]. Vinnytsia, 2005. 256 s. [in Ukrainian]

12. Ukrainske selo u 20 – 90 rokakh KhKh stolittia (korotkyi istoryko-ekonomichnyi narys) [Ukrainian village in the 20 – 90 years of the twentieth century (short historical and economic essay)] / Za red. profesoriv L.Iu. Berenshteina, H. P. Myhryna, P. P. Panchenka [In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy]. K., 1998. 140 s. [in Ukrainian]